

Тернопільський державний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

*Українсько-польські відносини в
XX столітті: державність, су-
спільство, культура*

*Stosunki ukraińsko-polski w XX
wieku: państwowość, społeczeństwo,
kultura*

Матеріали міжнародної наукової
конференції

15-16 квітня 1999 р.

ЛІЛЕЯ
ТЕРНОПІЛЬ
1999

УДК 93
ББК 63
М 34

**Матеріали міжнародної наукової конференції
«Українсько-польські відносини в ХХ столітті:
державність, суспільство, культура»**

ISBN 966-7298-56-6

Редакційна колегія:

- Алексієвець Микола Миронович – доктор історичних наук,
професор
- Братасюк Марія Григорівна - доктор філософських наук,
професор
- Васюта Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор
- Коріненко Павло Степанович – доктор історичних наук,
професор
- Сергійчук Володимир Іванович – доктор історичних наук,
професор
- Стрішенець Микола Михайлович – доктор історичних наук,
професор

Комп'ютерна верстка та художнє оформлення В.Брославський

ISBN 966-7298-56-6

©Тернопільський державний
педагогічний університет ім.Володимира
Гнатюка
©Редакційно-видавничий центр
історичного факультету ТДПУ «Літопис»

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ ТРИАЛІСТИЧНОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Коли заходить мова про рівноправне об'єднання українського, литовського та польського народів у рамках єдиної Речі Посполитої (це так звана триалістична концепція), в першу чергу мається на увазі Гадяцька угода 1658 р., згідно якої, за окресленням Д.Дорошенка: «Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, всіми трьома спільно вибраного»[1: 58]. Щодо історичних причин цього договору, то автор наводить думку В.Гарасимчука, який стверджує, що сторони штовхало до погодження розуміння небезпеки «московської політики» з одного боку і виснаження внаслідок війни з іншого[1:57-58]. Складається враження, що ідея триалістичної Речі Посполитої сформулась вперше у певних колах Української Козацької Республіки після смерті Б.Хмельницького і знайшла співчуття в уряді Речі Посполитої. Натомість, в Україні вже був майже столітній досвід співіснування з поляками й литовцями в одній державі після Люблінського сейму 1569 р. і є підстави вважати, що ідея триалістичної Речі Посполитої виникла саме на цьому сеймі і, хоч не змогла повністю реалізуватись, однак суттєво вплинула на політичний статус українських земель у складі цієї держави.

Однак, в сучасній історичній літературі, як видається, утвердилась думка американського історика Я.Пеленського, про те, що українська делегація на сеймі 1569 р. взагалі не зисувала триалістичної концепції Речі Посполитої[2:258-59], а це значить, що Україна-Русь й не намагалась увійти до складу єдиної держави як рівноправний її член, задовільнившись гарантіями збереження соціально-економічних та мінімальних релігійно-культурних інтересів[3:81-82; 4:141; 5:11]. Однак, з'ясування особливостей становища українських земель у складі Великого Князівства Литовського до унії 1569 р., висвітлення подій самого сейму 1569 р. й аналіз устроєвих реалій післяунійного періоду дозволяють по-іншому трактувати дану проблему.

Розпочати слід із твердження, що привілей Жигимонта Августа 1563р., «об'ясняючи некоторые артикули в привилеях королев Якейла й Витолта»[6:118-121], зрівняв православне й католицьке населення, чим, по-суті, визнав дуалістичність Князівства. У Статуті 1566р., виданого «для Литовського, яко й Руского народу»[7: 14-15], великий князь литовський окреслює склад держави наступним чином: «великое князство Литовское, а также й земли Руские, Киевское, Жомойтское, Волинское, Подляшское й иние земли, прислу-

хающие к тому панству нашему». Також «достоинства й вярди» господар буде давати «только Литве й Руси, родичом старожитним й врожонцам великого князства Литовского й иних земель, тому належачих»[7:47]. Отже, у 60-х рр. XVI ст. Велике Князівство Литовське «конституційно» проголошується литовсько-руською державою, дуалістичною за своєю структурою. Опираючись на цей висновок, можна прояснити деякі моменти, що стосуються позиції українських політиків на сеймі 1569р.

Прийнявши рішення про інкорпорацію українських земель до Корони ще на початку березня 1569р., Жигимонт Август, незважаючи на тиск поляків, не змушував український «народ політичний» до негайної присяги. Пояснювалось це особливостями соціально-політичної ситуації в українських землях. По-перше, підляшська і волинська шляхта від 1562 р. домагалась унії з Польщею, а на своїх сеймиках у кінці 1568р. вже погодилась на неї[8: 307]. По-друге, українські князі, входячи до складу великокнязівської ради, становили політичну еліту держави, а тому, подібно литовським і білоруським панам радним, не могли прийняти пропонуваної поляками унії. По-третє, шляхта брацлавська й вінницька, в принципі виступаючи проти унії, тим не менше, покладалась на волю свого воєводи князя Романа Сангушка[8: 320-322]. Таким чином, успіх інкорпорації, а відтак – й унії, залежав від позиції українських князів, тому Жигимонт Август не квапив їх й дав на роздуми майже три місяці.

На нашу думку, вирішальний вплив на князів зробила перспектива автономного статусу українських земель у складі Корони, адже, займаючи панівне становище у землях, князі, позбувшись литовської зверхності й забезпечившись від посягань поляків, стали б фактичними правителями України. Отже, цілком логічним було те, що, врешті зважившись відколотись від «дуалістичного» Князівства, князі (разом з представниками від шляхти) прибули на сейм з концепцією «дуалістичної» Корони й – у перспективі – «триалістичної» Речі Посполитої, у якій український народ шляхетського стану зайняв би рівноправне становище поруч з польським і литовським. Саме в цьому ключі й слід розглядати засідання сейму 23 і 24 травня і події, що на них відбулися.

Спочатку волиняни пояснювали причини своєї відсутності на сеймі й просили короля не гніватись на них. А потім неочікувано поставили вимогу: «Якщо вони мають присягати, то й Корона нехай присягне». Це не входило в плани поляків й після наради архієпископ Уханський відповів, що польським сенаторам й послам немає потреби присягати волинянам, тому що вони (поляки) вже присяга-

ли Короні, до якої волиняни приєднуються зараз. Крім того, продовжив архієпископ: «Ми не хочемо мати більших прав, ніж ваші милості... бо всілякого щастя спільно з вами уживати будемо, а нещастя – теж, як з братією і громадянами вже коронними»[9: 378-379].

Розбіжності сторін ґрунтувались на різних підходах до поняття «інкорпорація». Волиняни розуміли цей акт як «об'єднання у цілість», «злиття у єдине політичне тіло», виходячи з одного значення цього терміну[10:251]. У цьому випадку сторони, що домовляються, дійсно повинні присягнути одна одній, щоб рівноправність їх була забезпечена у державно-правовому порядку[11:501-518]. Натомість поляки розуміли цей акт як «втільнення», «включення до складу». Польський дослідник Ю.Бардах пише, що починаючи з другої половини XIV ст. «Корона – символ панування й державної незалежності – відокремлювалась від особи монарха і пов'язувалась з державою як з цілістю». Внаслідок цього, Корона стає «втільненням держави та її прав незалежно від особи короля», а отже, «верховні права до областей належали державі Короні Королівства Польського, а не королю»[12: 389]. З цієї точки зору архієпископ правий: полякам немає потреби присягати волинянам, оскільки останні «втільються» до Корони, якій перші вже присягали.

Однак, зрозуміло, що за цими понятійними тонкощами приховувались реальні політичні інтереси. Вимагаючи зустрічної присяги, волиняни прагнули зберегти недоторканність устрою своєї землі, що забезпечило б їх права й привілеї від посягань більш сильного державного організму, яким була тоді Польща. Натомість наміри поляків були діаметрально протилежними. Після архієпископа виступив маршалок посольської ізби С.Чарнковський і теж запевнив, що «рівний рівному завжди радий, а ми ваших милостей за рівних собі у всьому вважаємо». Цього виявилось достатньо й, задовільнившись обіцянкою, одразу присягли луцький єпископ Вирбицький, волинський маршалок Загоровський, а за ними – ще 15 урядників і послів[9: 375-378]. Як видно вже з персонального складу, це був лише вступ до інкорпорації, а основні події розгорнулись наступного дня. На засіданні 24 травня першим виступив староста луцький, брацлавський та вінницький князь Богуш Корецький. Назвавши принагідно Волинську землю державою («паньством Волинським»), він сказав, що, будучи законслухняними, волиняни просять короля не змушувати їх присягати Короні, бо вони вже присягали Князівству, а тому побоюються, щоб це не зашкодило сумлінню їхньому. Даючи відповідь від імені короля, польський підканцлер

Ф.Красинський пояснив: «Бачучи з привілеїв коронних, що держави ці – Волинська і Подільська – здавна Короні належали, король його милість з обов'язку свого монаршого до Корони їх повернути зволив», а тому волинянам і подолянам необхідна нова присяга (слід зауважити, що відносність, м'яко кажучи, «історичного обґрунтування» прав Польщі на українські землі визнається більшістю дослідників[13:397-398;14:616-618; 2:250]). На це князь сказав, що вони охоче присягнуть, але просять, щоб й коронні сенатори і послі присягли волинянам, «бо це є слушною справою: хто кому присягає й до кого приєднується, щоб той теж присягнув, що його до себе бере».

Поляки стали відмовлятися і тоді виступив князь Константин Вишневецький з відомою своєю промовою, у якій доводив права українців-русинів до незалежного життя, обґрутовуючи це тим, що вони є народ стародавній, християнський і «будь-якому народові на світі рівний шляхетністю». Тому, якщо вони й захочуть приєднатися до Польщі, то тільки як люди, «у вольностях своїх збережені», «у Грецькій вірі не принижені» і «до іншої релігії не змушувані». Наголошуючи на вірності українців-русинів королю, князь К.Вишневецький просить його «пам'ятати своїх предків, як до предків наших ставились й у вольностях їх як людей поштивих зберігали й правила ними як християнським володарям належить»[9:381-382]. Звичайно, можна побачити тут тільки «справу князів» – намагання найбільших феодалів забезпечити своє упривілейоване становище у новій державі. Однак, слід взяти до уваги, що князі, займаючи найвищі посади у землях (старости, воєводи, каштеляна), були також найбільшими землевласниками і значна частина української шляхти залежала від них, складаючи їх обширну «клієнтелу»[15:33-34;16:788-789]. Здійснюючи адміністративну владу над усією шляхтою території і маючи владу «патрона» над шляхтичами – «клієнтами», князі утворювали вершину феодальної ієрархії українських земель. Це значить, що вони мали всі підстави виступати від імені не тільки «народу шляхетського», але й усього українського народу, оскільки, як слушно зауважила польська дослідниця А.Сухені-Грабовська, в епоху середньовіччя вироблені в середовищі шляхти суспільні закони практично охоплювали всю цілість устроєвих механізмів держави[17:3]. Отже, заявивши про необхідність взаємної присяги поляків, українські князі об'єктивно вимагали визнання, по-перше, політичної індивідуальності України-Русі, по-друге, своєї керівної ролі у землях, по-третє, автономії українських земель у складі Корони. Що ж це, як не ясно виражена концеп-

ція дуалістичного Королівства Польського і триалістичної Речі Посполитої?

Вся, так би мовити, трагікомічність ситуації полягала в тому, що поляки не хотіли навіть і чути про щось подібне. Відбулась нарада монарха з сенаторами і архієпископ взявся вмовляти князів. Ефект виступу був ніякий, тому мусив втрутитись монарх, щоб особисто «дотиснути» князів. Розпочав король з того, що сам Бог зобов'язує його оберігати своїх підданих у їх свободах, тому він, як монарх, «тільки згідно права здійснює владу і нічого іншого». Тепер, коли відбувається езекуція всіх прав, король вважає своїм обов'язком «повернути» Волинь і Підляшшя Короні, тому що ці землі колись до неї належали. Але, запевнив король, це жодним чином не принижує волинян і підляшан, «бо у мене ніколи такого не було, щоб мати одних за нижчих від інших, якщо вони з народу лицарського походять». На закінчення король дав зрозуміти, що не хоче відкладати присягання. Дуже ймовірно, що після таких запевнень князі без зайвих затримок присягли б. Але виступив посольський маршалок і заявив, що поляки «жодної неволі на собі не відчувають, а тільки вольності і свободу, до якої ми й ваших милостей беремо.» Взагалі, продовжив маршалок, поляки не розуміють, у чому затримка, а тому просять короля, щоб він змусив волинян присягнути.

Зайвим є казати, яке немиле враження на князів справила ця мова польського шляхтича, з якої випливало, що шляхта «бере» князів до своїх вольностей. З цієї причини волиняни завагались. У сеймовій залі запанувала тиша і до присяги ніхто не йшов. Коронний підскарбій спробував підштовхнути їх, але князь К.Вишневецький заявив: «Ми приїхали добровільно, а тому нічого з примусу робити не будемо». А князь К.-В.Острозький додав: «Я й без присяги на слово панові своєму у всьому довіряю». Й тут, щоб порятувати справу, Жигимонт Август був змушений вдатись до останнього свого засобу. «Дайте ваші милості їм спокій,- сказав він сенаторам,- не вмовляйте їх, бо вільно їм присягати, а вільно не присягати. Тут нічого не робиться з неволі, а тільки з доброї волі. Якщо не хочуть, нехай від'їжджають, а я вчиню згідно права» (тобто, повідбирає маєтки).

Ці слова одразу вибили ґрунт з-під ніг князів: тільки що Вишневецький відмовлявся присягати, а Острозький дав зрозуміти, що бути громадянином держави, де шляхтич «бере» до своїх вольностей князя, не хоче – як раптом сам господар, великий князь литовський, погрожує повідбирати у них все, чим вони є. Це миттєво звело князів на рівень приватних осіб й вони, не витримавши, кинулись до короля, «й перераховували домів своїх, предків своїх за-

слуги та свої теж, просили, щоб король його милість про них пам'ятав, що обіцяв їм ласку свою панську»; вихваляли дім князя Чорторійського, що походження своє веде з роду князів великих литовських, а також пригадували послуги, зроблені Ягеллонам батьком воєводи київського – князем Острозьким і ним самим.

Того ж дня воєвода волинський князь Олександр Чорторійський, воєвода київський князь Константин-Василь Острозький, староста луцький, брацлавський і вінницький князь Богущ Корецький і князь Константин Вишневецький присягли, вирішивши цим успіх інкорпорації Волині до Королівства Польського[9:382-385]. 25-28 травня король приймав присяги інших волинських послів, причому бажаних було так багато, що довелося відкласти усі інші справи. 25 травня був розісланий «Універсал на повернення землі Волинської до Корони» з текстом присяги, а 16 травня Волині був наданий «Привілей на повернення землі Волинської до Корони»[9: 386]. У самій Волині «дикгнитари, княжата, панята, шляхта, рицарство й обователе местского стану», починаючи з 16 червня, присягали й ставили свої підписи у присутності королівського комісара[18:1-17; 19:19-27].

Хоч на ньому інкорпорація українських земель не припинилась – попереду ще було приєднання Брацлавщини й Київщини – згода волинських князів присягати у однобічному порядку, передвирішила статус України у складі Корони. Таким чином, не була реалізована концепція триалістичної («триєдиної») Речі Посполитої. У подальшій історії колишніх держав Ягеллонів триалістична ідея відроджуватиметься не раз, але можна з певністю ствердити, що вперше вона була висунена – нехай не зовсім рішуче і не у зовсім чіткій формі – саме українськими політиками на Люблінському сеймі 1569 р.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 Т.- К.,1991.- Т.2. 2.Pelenski J. Inkorporacja ukrainkich ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 r.//Przegląd Historyczny. – 1974. – Z.2. 3.Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії//Київська Старовина.-1993.-№3. 4.Історія України: Нове бачення: У 2 Т./Під ред. В.Смолія,-К.,1995.- Т.1. 5.Смолій В.,Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст. Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.,1997. 6.Акты, относящиеся до истории Западной России.-СПб.,1848.-Т.3. 7.Статут Великого Князьства Литовского 1566 г.//Временник императорского Московского о-ва истории и древностей рос.- М.,1855. – Кн.23. 8.Archiwum Ksiazat Lubartowiczow-Sanguszkow w Slawucie. – Lwow, 1910. – Т.7. 9.Дневник Люблинского сейма 1569 г./Подг. М. Коялович.- СПб., 1869. 10.Лосев А. Знак. Символ. Миф.-

М., 1982. 11. Гревс И. Феодализм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. - СПб., 1902. - Т. 70. 12. Bardach J. Historia państwa i prawa Polski do połowy XV w. - Warszawa, 1957. 13. Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1993. - Т. 4. 14. Bardach J. Krewa i Lublin: Z problemow unii polsko-litewskiej // Kwartalnik Historyczny. - 1969. - Z. 3. 15. Maczak A. Renesansowe państwo jako przedsięwzięcie // Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej. - Wrocław, 1988. 16. Maczak A. Antropologia historyczna klienteli // Przegląd Historyczny. - 1989. - Z. 4. 17. Sucheni-Grabowska A. Spory królów ze szlachta w złotym wieku. - Kraków, 1988. 18. Архив Юго-Западной России. - К., 1861. - Ч. 2, Т. 1. 19. Жизнь князя А. М. Курбского в Литве и на Волыни. - К., 1849. - Т. 1.

Микола Бармак

УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ТЛІ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ В 30-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МОНО- ГРАФІЇ ДАНІЕЛЯ БОВУА)

... Писати історію з точки зору прав людини є більш плідною справою. Тільки тверезий погляд здатний сворити підґрунтя для нового підходу, започаткованого в 1991 р., коли Польща першою визнала незалежність України.

Даніель Бовуа.

З середини 80-х років ХХ ст. в європейській науковій та громадсько-політичній пресі з'являється чимало рецензій, присвячених працям професора Даніеля Бовуа. Дослідження французького вченого стали науковою сенсацією, особливо в польській історіографії, бо вони зруйнували існуючий в європейській історичній науці міф про гуманну присутність поляків в Україні в ХІХ ст., про ідилію, яка нібито існувала у відносинах між польськими землевласниками та українськими селянами.

«Мала українська трилогія» – три фундаментальні праці, написані на широкому архівному матеріалі, із залученням великої кількості мемуарної та художньо-історичної літератури. До «трилогії» входять монографії «Просвітники і суспільство у Східній Європі. Вільнюський університет і польські школи в Російській імперії (1803-1832)», «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між російським царизмом та українськими масами (1831-1863)» і «Боротьба за зе-